

LEGENDA - ALTĂ FAȚĂ A MITULUI

PETRU URSACHE

Se consideră în general că, legenda nu are o identitate precisă, ca oricare categorie a epicii tradiționale, de la mit la basm, de la povestire la snoavă. Terminologia, definițiile, clasificările sînt atît de amestecate încît adesea greu distingem o specie de alta. Ni se pare normal să fie așa: într-un spațiu geografic oarecum delimitat ideile izvorăsc dintr-un fond spiritual unic și sînt modelate de același mental care funcționează în cadre uniforme instituționalizate. Este posibil ca anumiți indici ce țin de cronologia mitică, de arhaitatea cutumelor, de formele imagistice și de vorbire să permită, mai mult ori mai puțin manifest, o distanțare genezică a unei specii în raport cu alta, mitul, de pildă, față de basm. Se poate spune același lucru și despre mit-legendă? Cînd evocăm narațiunea românească despre *Fîrtate și Nefîrtate* ne este indiferent dacă o numim *mit cosmogonic* sau *legendă cosmogonică*. E cazul să ne întrebăm unde se află adevărul.

1. Identitatea legendei

Dat fiind că lipsește partea ritualică, dacă o fi fost "la început" un complex ceremonial, ne-am obișnuit, deci, să considerăm *Fîrtatele și Nefîrtatele, legendă*. Prometeu ne este prezentat în bibliografia savantă de specialitate fie ca erou mitic, fie ca erou de legendă. Și aici ne întîmpină aceeași dificultate: întrucît lipsește (sau nu se cunoaște forma instituționalizată, ritualul, care să dea credibilitate textului oral, saga lui Prometeu trebuie privită drept legendă. Mitologia comparată obligă la aplicarea aceluiași criterii în abordarea unui set comun de texte. Procedînd astfel și forțînd nota, ajungem să constatăm, din aproape în aproape, că grecii nu au avut mitologie, ci un sistem de legende ale Olimpului. Mitologia lor autentică s-a desfășurat sub formă de mistere în jurul divinităților și profeteselor chtoniene, Demeter, Persephones, Dionyssos, Pithia. Vom constata, iarăși, o deosebire de structură și de geneză între cele două tipuri fundamentale ale legendei: mito-istorică pe de o parte și astrală,

geografică, animalieră și vegetală pe de alta. Prima are ca protagonist un întemeietor de cetate și de civilizație, Theseu, Hercule, Romulus; a doua se revendică de la un strămoș totem și narează evenimente de dimensiune macro- sau microcosmică. Nota comună a ambelor categorii este deschiderea spre cosmicitate și istoria mare, adică spre umanitate. Dar între ele sînt diferențe atît de mari, încît, în anumite privințe, adunarea la un loc provoacă serioase dificultăți. Legenda eroului civilizator de tip Prometeu este dramatică și gravă, fără termen de comparație cu legenda inului sau a sticletelui care coboară în sentimentalitate ori în fabulă. Legenda heraldică, absentă din clasificările obișnuite, le reunește pe toate, prin intermediul totemismului, și le restaurează prestigiul deteriorat datorită unui șablonism pueril și a literaturizării nejustificate.

Posibilele interferențe, între mit și legendă, între mit și basm, și nu numai atît, se justifică într-o zonă geo-culturală delimitată, de pildă în spațiul carpato-balcanic. Identitatea speciilor nu mai poate fi recunoscută cînd avem în vedere regiuni net diferențiate, chiar dacă informația circulă intens dintr-o parte în alta, între sudul Europei, mediteranian și catolic și nordul germanic și protestant. O nouă diversificare tipologică se arată în fața etnologului, căci se modifică linia de demarcație între mit și legendă, chiar între legendă și legendă. Mai precis: nu avem garanția că termenul legendă din sud are corespondent exact în nord, pentru că fiecare colectivitate își elaborează un sistem propriu de reprezentări cu valoare sentimentală internă. Nu se poate pune semnul egalității între laguna italiană și fiordul norvegian, nici între modul de extensiune al cetății italiene, insinuant și civilizată și cel al Imperiului britanic, aventurier și devastator. Eposul nu se dezvoltă identic la greci, la romani, la germanici ori la slavi, iar studiile comparatiste, cu excepția celor privitoare la basm, în zadar s-au străduit să arate asemănările; acestea s-au dovedit a fi de cele mai multe ori înșelătoare. În probleme de antropologie culturală, arăta C. Lévi-Strauss, "nu asemănările, ci deosebirile sînt cele care se aseamănă"¹. Între legenda de tip francez și saga nordică frapează nu asemănările în sensul obișnuit al cuvîntului, întrucît acestea sînt formale și exterioare, ci "deosebirile asemănătoare", adică de același tip și care dezvăluie raporturi de fond, de esență; ele se deosebesc sub aspectul retoricii, dar se unesc printr-un comportament etic asemănător, eroizarea.

Diversitatea terminologică trebuie invocată și ea în aceeași ordine de idei. Într-un studiu asupra prozei fantastice *Name und Merkmale des Märchens* (*Nume și indici ai basmului*), Johannes Bolte făcea un inventar al denumirilor acestei specii la diferite popoare ale Europei. El constata

---

¹ Claude Lévi-Strauss, *Gîndirea sălbatecă*, București, 1970, p. 99.

cu acest prilej că în epoca modernă înțelesul de *basm* se îndreaptă în general către acela de povestire "ca și spre învecinatele sale, tradiție, legendă, fabulă, chiar snoavă"². La englezi identifică *tale, droll, story, legend*; la francezi: *conte, conte bleu, conte de fée, récit, légende*, iar la români, *basm*. Pe de o parte, mai mulți termeni, am spune imposibili (legendă pentru basm?), pentru una și aceeași realitate epică, pe de alta (la români), unul singur destinat să denumească mai multe specii orale. Johannes Bolte a făcut o simplă constatare, evident incompletă, privind nomenclatura în discuție, așa cum ne-o transmite tradiția. Cercetarea lui este confirmată de alta mai nouă efectuată în spațiul hispanic, unde se arată că fenomenul se datorează facilităților de care se bucură circulația informației într-un cadru lingvistic unitar. În proza orală există puternice elemente de atracție între specii, pînă la *anularea* unor trăsături specifice, dar și de *rezistență* din partea unor nuclee stabile. Acestea pot circula de la o localitate la alta grație limbii comune. *Nucleele* asigură baza de formare a ceea ce autorul numește *protolegenda*³ și în ultimă instanță fenomenele de formalizare și de continuitate motivică.

Mutațiile și interferențele firești din planul culturii orale și organice se răsfrîng nefiresc în cel al activității de cercetare și de redistribuire a tradiției în mediile culte. Se pare că a devenit o obișnuință care nu mai deranjează pe nimeni, în a nu se face distincție între mit și legendă. Petre Ispirescu își intitula culegerea sa monumentală *Basmele sau legendele românilor*. Explicația acestei formulări contradictorii și cu nuanță patruzecioptistă nu este greu de găsit. Asemenea asociații incredibile apar și la Lazăr Șăineanu, specialistul român cel mai avizat în domeniul prozei populare la data respectivă. El include în clasificarea sa o categorie epică pe care o intitulează *Amor și Psiche*, ceea ce trimite cu gândul, sigur, la mit și nu la basm. Se obișnuia în perioada comparatistului mitologic de tip Max Müller să se utilizeze titulaturi pornindu-se de la nume prestigioase ale Antichității.

Să spunem că situația se datorează unei anumite vîrste a științei, ca ulterior, după 1900, ori mai tîrziu, să ne așteptăm la o dorită reglementare. Lucrurile nu stau nici pe departe așa. Două exemple recente. Într-o antologie de *Basme cu animale și păsări*, publicată de Editura "Minerva", în 1987, figurează, nu se știe de ce, "povești pentru copii". De exemplu: "Era o babă și avea o mulțime de găini. A ieșit afară și a strigat:

---

² Johannes Bolte, *Name und Merkmale des Märchans*, în F. F: Communication, vol. VII (nr. 35-39), 1920, Helsinki, (Academia Fennica).

³ Stanley L. Robe, *Hispanic Legends from New Mexico*, University of California Press, Berkely, Los Angeles-London, 1980, p. 21.

- Pui, pui, pui! Pui, pui, pui!

Vine curca și zice:

- Chiorule, chiorule!

Vine Rața:

- Las' așa, las' așa!

Vine picherea:

- Pacat, pacat!"

În continuare vin cocoșul, lupul și cățelul. Ultimul zice: "Zai, zau, hai hai de-acolo! Nu-i voie, nu-i voie, nu-i voie! și lupul s-a dus". Alt text poartă titlul *Ce spun broaștele?* Deci:

"Broaștele când cântă spun așa:

Una întrebă:

- Dat-ai pînza, dat-ai pînza?

Alta răspunde:

- Am dat, am dat, am dat.

- Cu cît, cu cît?

- Cu-un ort, cu-un ort.

- O, cî, cî, cî, că mult ai dat! O, cî, cî, cî, că mult ai dat!"

În altă parte (aceeași "antologie"), un purcel vrea să fie oaie și nu i-a ieșit, un ciocîrlan se laudă că el a adus primăvara, dar la venirea înghețului nu știe ce să facă; un șoarece de cîmp și altul de casă vor să-și arate în fală proviziile, însă, lucru de așteptat, cad pradă pisicii etc.

O altă "antologie", *Domnitori români în legende*, scoasă de Editura "Sport-Turism", în 1984, adună texte despre Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare și Cuza. O "legendă" despre primul:

"Vlad Țepeș, mamă, cică a fost un domn grozav de aspru. Pe cine prindea cu minciuna, ori că se poartă rău cu ai bătrîni, ori că asuprește pe sărac, iute-iute îl pedepsea cu țeapa.

Tot cu țeapa pedepsea el și pe turcii care veneau, cînd și cînd, pe la noi după jafuri.

Cică avea domnul ăsta în cîte un sat mai mare, cîte o casă în care judeca și tot acolo, avea țeapa și spînzurătoarea. Casa în care se judeca era la noi în Albuțelele, aproape de Beletî.

Pe cine-i pica în mîină, îl judeca și apoi îl spînzura. Iar după ce-i lua piuitul omului, îl trăgea în țeapă". Pare mai curînd o "istorie" a lui Nea Mărin către nepotul său Sucă. Așa n-o să înțelegem niciodată ce înseamnă legendă, basm ori păcăleală. Vorba marelui comparatist al basmului, Johannes Bolte, la români toate sînt basme; nu știa că sînt și păcăleli, de la Păcală, profundul și inconfundabilul nostru autohton.

Aceste antologii, și nu sînt singurele, reflectă nivelul teoretic al problemei, de la noi și de pretutindeni. În această privință, adică în

înțelesul științific al problemei, putem spune că s-a rămas la nivelul anului 1910, când a apărut cartea lui Arnold Van Gennep, *Formarea legendelor*, prima ediție. Autorul francez deosebea mitul de legendă: "În legendă, locul este indicat cu precizie, personajele sînt indivizi determinați, actele lor au o justificare ce pare de natură istorică și sînt de natură eroică. Iar *mitul* ar fi, de fapt, o legendă localizată în spațiu și în momente departe de firea omenească, și cu personaje divine"⁴. Și în continuare: "Adică vom înțelege prin *legendă* o povestire localizată, individualizată și obiect al credinței, iar prin mit o legendă în legătură cu lumea supranaturală și care se traduce, în acte, prin rituri"⁵. Cît despre legenda animalieră, vegetală, astrală, ni se recomandă să apelăm la fondul de credințe totemice pentru a înțelege cum aceste subspecii și-au păstrat individualitatea, adică statutul nucleic de "protolgende" și totodată deschiderea spre istorie pentru a structura laolaltă emblematica heraldică. Van Gennep operează disocieri necesare fără de care discuția în problema legendei nu poate fi continuată. Din păcate, în 1927 folcloristul italian Giuseppe Cocchiara, pornind de la un citat din G. Pittré, aflat de multă vreme la arhivă, susținea că legenda ar reprezenta un fapt istoric alterat de fantezia populară⁶. A crede că legenda sau oricare altă categorie a epicii orale deformează este o eroare care nici măcar nu merită osteneala de a fi înlăturată. Este adevărat că școala istoristă, de care G. Pittré nu era străin, ca și G. Paris ori N. Iorga, afirma că folclorul trebuie să se supună ordinii cronologice, asemenea documentului de arhivă; ea nu urmează unei legislații proprii. Astăzi cel puțin două direcții științifice aduc argumente contrare. Este vorba de teoria istorică a mentalităților și de psihanaliză. Prima se întemeiază pe o poziție pozitivistă și susține că orice formă elaborată în cadre instituționalizate și "la vedere" completează și întărește informația de arhivă cu maximum de veracitate. Psihanaliza pornește de la teoria actelor recuperatorii: cu cît o plăsmuire se arată la prima vedere mai fantezistă și mai absurdă, cu atît ascunde, în latență, adevărul cel mai pur ce urmează a fi decriptat după o tehnică specializată. Freud a pus la punct această tehnică în *Interpretarea viselor*, opera lui capitală, studiind procesele de elaborare ale limbajului oniric la nivelul manifest al conștientului și la cel latent al inconștientului. Cum forma poetică, în dubla ei ființare, conștient-inconștient (real-imaginar, prelucrare-condensare) se aseamănă alcătuirilor onirice, tehnica

---

⁴ Arnold Van Gennep, *Formarea legendelor*. Traducere de Lucia Berdan și Crina-Ioana Berdan, Studiu introductiv de Petru Ursache, Postfață de Lucia Berdan, Iași, 1997, p. 39.

⁵ Arnold Van Gennep, *op. cit.*, p. 43.

⁶ Giuseppe Cocchiara, *Folklore*, Milano, 1927, p. 46.

psihanalitică se poate extinde cu succes și asupra artei. Când unui fapt imaginar i s-a descoperit motivația în realitatea conștientului, cura psihanalitică din perspectiva psihologiei genetice (Otto Rank) a luat sfârșit. De aceea trebuie să circumscriem cu prudență cuvântul fantezie (fantastic, ficțiune) în definirea speciilor prozei orale ca să nu semănăm confuzie. Este cazul lui Ovidiu Bîrlea care scrie în stilul lui prețios și savant: "Puțin studiată, legenda a ajuns să denumească în limbajul curent orice "plăsmuire fictivă", fără o bază reală"⁷. Deci și basmul, ca "plăsmuire fictivă" este tot o legendă; ba și *O scrisoare pierdută*, *Baltagul*, *Moromeții* etc. Cît despre "fără o bază reală", să ne amintim de adevărurile cutremurătoare rostite de curcă, rață și broască din exemplele citate mai sus.

2. Protolegenda

Să recunoaștem că nu este o formulare foarte fericită ca să permită o definiție general valabilă. Nici nu este posibilă o asemenea judecată teoretică, dată fiind diversitatea materiei epice. Ea se prezintă ca un conglomerat din care trebuie să disociem basmul autentic de legenda autentică, sau, după caz, legenda eroică de legenda heraldică, fiecare după trăsăturile ei concrete, analizabile. Raportul firesc dintre mit și legendă este de netă vecinătate; chiar dacă întâlnim interferențe, ele pot fi sesizate. Cine folosește cuvântul *saga* pentru legendă, și invers, o face în chip convențional ori metaforizat. Între cei doi termeni și realitățile comunicate există deosebiri palpabile. Iată: "Saga se întoarce acum către soare-apune, către văile și dealurile care înconjoară Breidafiordul. Aici trăia un bărbat pre nume Hoskuld, feciorul din Dalir. Muma lui era Thorgerd, fiica lui Thorstein cel Roșu, feciorul lui Olaf cel Alb, nepotul lui Ingjald, strănepotul lui Helgi. Maica lui Ingjald a fost Thora, fiica lui Sigurd Căutătură de Șarpe, feciorul lui Ragnar Nădragi-de-Piele. Iară muma lui Thorstein cel Roșu a fost Aud cea Înteaptă, fiica lui Cîrmu, feciorul lui Bjorn Picior-de-Taur"⁸. Este introducerea la o saga nordică. Să reținem și nota traducătorului de la subsolul aceleiași pagini: "Aceste genealogii se adresau ascultătorilor contemporani, pentru care constituiau o necesitate; pe acea vreme islandezii, ca și ceilalți scandinavi, nu foloseau nume de familie; de aici decurgeau dificultățile pe care le înlăturau prin înșirarea moșilor și strămoșilor fiecărui personaj". Sîntem în măsură să facem următoarele precizări: 1. Cuvântul *saga* din prima propoziție nu denumește specia epică, așa cum pare, ci este însăși

---

⁷ Ovidiu Bîrlea, *Folclorul românesc*, I, București, 1981, p. 45.

⁸ *Njal, Saga despre Njal*, I. Traducere, prefață, tabel cronologic și note de Ioan Comșa, București, 1986, p. 4.

narațiunea devenită autonomă. Ea se poartă pe deasupra lucrurilor și faptelor, asemenea logosului primordial ce plutea peste ape, deșteptându-le genezic la existență; 2. Numele înșirate reprezintă genealogii eroice, nu simple forme apelative; cu cât sînt mai complicate, cu atît subliniază prestigiul spiței: Thorstein cel Roșu, Olaf cel Alb, Sigurd Căutătură-de-Șarpe, Ragnar Nădragi-de-Piele, Bjorn Picior-de-Taur, reprezentări cvasi-totemice. La greci și la romani unde comportamentul totemic s-a destructurat din temelie, eroul se impune în conștiința colectivității printr-o naștere miraculoasă, ceea ce face genealogia inutilă. În schimb, la scandinavi, lipsind începutul prestigios al nașterii miraculoase, se pune accent pe lanțul genealogic, acela care sudează clanul. La români se întîlnește modul de tratare antic cu cel nordic: există un început încărcat de fală, anume descălecatul, atît primul cît și al doilea, care a alimentat un anume orgoliu al genezei etnice; dar și cele trei dinastii domnitoare, Basarabii, Mușatinii și Corvinii, cu genealogiile lor seculare. Pomelnicul domnesc de la Putna ni se pare o replică în termeni aulici la microgenealogia cu care începe *Saga lui Njal*. Cronicile au preluat pomelnicul multiplicîndu-l și revendicîndu-se cînd de la un descălecat, cînd de la celălalt. De această situație simbiotică produsă de coexistența legendei descălecatului (a descălecatelor ca o stare de înnoire, de anamneză), și legenda dinastiei, a profitat legenda heraldică, aceea care a însoțit o serie întregă de evenimente, transformîndu-le în imagini emblematice; 3. *Saga lui Njal* aparține unei societăți foarte riguros constituite pe principiul separării integratoare a unor microstructuri cu funcții bine delimitate. Războinicilor li se acordă un loc privilegiat în narațiune, dat fiind statutul lor eroic. Dar evocarea fiecărei serii de războinici, și sînt trei de toate, este precedată de un nume feminin, mama. Astfel: "Muma lui era Thorgerd..."; "Maica lui Injald a fost Thora..."; "Iară muma lui Thorstein cel Roșu a fost Aud cea Înteaptă". Societatea lui Njal era sigur matriarhală, și în raport de această realitate trebuie să receptăm narațiunea eroică de tip *saga*. Din cele relatate reiese că saga mai mult se deosebește de legendă decît se aseamănă. Există și alte elemente comune, de pildă aventura eroică, iar noi am semnalat doar notele distincte care pot fi reținute prin descriere. Ar urma să arătăm că aventura eroică, de legendă și de saga, diferă prin scenariu și chemare destinală, de acțiunea pesonajului specific mitului sau basmului.

Dacă *protolegenda* nu ne asigură șansa unei definiții general valabile, termenul ne poate călăuzi spre găsirea unor repere, descriptive deocamdată, pentru identificare a formulei tipice mitului, legendei și basmului, cele trei specii reprezentative ale eposului tradițional. Un punct de plecare se află chiar în fraza citată din Arnold Van Gennep. El spune

că mitul este domeniul zeilor, în timp ce legenda îi exprimă pe eroi. Iată un criteriu distinctiv. De altfel, ideea nu era nouă la 1910; ea se cunoaște încă din Antichitate. Printre învățăturile lui Pitagora transmise de Diogene Laertios se afla și următoarea: "...oamenii să cinstească mai mult pe zei decât pe divinitățile mici, pe eroi mai mult ca pe oameni, iar dintre oameni, în primul rînd pe părinți, și să se poarte în așa fel unul cu altul, încît să nu-și facă dușmani din prieteni"⁹. Și în continuare: "Nu trebuie să abordăm deopotrivă pe zei și pe eroi; pe zei să-i adorăm - totdeauna într-o tăcere respectuoasă, în haine albe și după purificare, iar pe eroi numai de la miezul zilei înainte"¹⁰. Ca și în *Iliada* lui Homer se face distincție între zei, divinități secundare, eroi și oameni. Prin urmare, eroii sînt mai apropiați de oameni decât de zei, deși olimpienii se unesc adesea cînd cu unii, cînd cu alții. Zeul își justifică prezența în conștiința individului pe baza *principiilor religioase*. El este adorat dimineța, odată cu răsăritul soarelui, pentru a se sublinia supremația cosmică; i se înalță temple și i se organizează ritualuri sacre în vederea instituționalizării credinței. Orice religie bine articulată se vrea universalistă. Riturile sale înscenează și dau drept adevărate fenomenele care revitalizează mișcarea cosmică: nașterea, vegetația, moartea, mîntuirea. Eroului i se rezervă ultima parte a zilei, cea fără semnificație teologică. Formele de reprezentare consacrate eroului sînt de *natură morală*; ele se desfășoară sub aspect sărbătoresc, în libertate, și în jurul unor monumente laicizate: mausoleul, arcul, stela.

Nu vom înțelege fenomenele epicii tradiționale fără abordarea "nașterii eroului", de mit, legendă, basm. Comparatismul dintotdeauna a redus marea diversitate de zei și de eroi la cîteva tipuri reprezentative, după principiul "vieților paralele". Marile biografii se aseamănă între ele, întrucît rațiunea de a fi a zeului este să introducă ordine în haosul primordial și să aducă viața în cosmos, eroului revenindu-i aventura curajoasă și dezinteresată, cu care intră în memoria umanității. De regulă, în religiile monoteiste Dumnezeu *există* și atîta tot; el nu cunoaște o naștere evenimentială. Aceasta este situația în creștinism. Alteori zeul suprem poate fi un simbol uranian ori chtonian. În *primordium* se decide să creeze sau să reformeze lumea existentă. După el urmează acele momente post-genezice în care se manifestă perfecționist și instaurator divinitățile secundare și eroii. Biografiile acestora ne sînt relatate diferențiat (Hesiod, *Theogonia*). Dacă se cunoaște nașterea ca eveniment

---

⁹ Diogene Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*. Traducere din limba greacă de C. I. Balmuș, Studiu introductiv și comentariu de Aram M. Frenkian, București, 1903, p. 401.

¹⁰ Diogene Laertios, *op. cit.*, p. 403.

distinct, înțelegem și relația dintre zeu și erou, dintre mit și legendă. Ca regulă generală, nașterea decide asupra destinului unuia sau a altuia.

3. Nașterea, faptele și moartea eroului

Un studiu de specialitate pe această temă, din păcate foarte puțin cunoscut, a elaborat cu ani în urmă Otto Rank, *Mitul nașterii eroului (Der Mythos der Ggeburt des Helden)*. Autorul nu se preocupă de probleme terminologice, ci de procesele psihogene care-i permit individului să iasă din mulțime și din anonim. Orice ins suferă la naștere o traumă puternică (*Das Trauma der Geburt* este titlul altei lucrări semnate de dînsul), datorită complexului matern, menționîndu-l într-o permanentă stare nevrotică. El se condamnă la existența de *eu (Moi)*, congeneră cu firea maternă. În psihicul eroului se poartă un permanent conflict între cele două registre ale ființei sale, *eul (le moi)* steril și mimetic, de tip matern, și sinele (*le soi*) viril și creator, de tip patern. Fiind dotat cu voință, eroul (și geniul) se desprinde de starea primară a eului matern și se instalează energic în sinele patern; cu alte cuvinte, reface *trauma nașterii (Das Trauma der Geburt)* la nivelul superior al sinelui, luînd cunoștință de propria lui suferință existențială și creatoare. În planul concret al acțiunii aceasta ar fi aventura eroică; ea se concretizează în întemeierea unei cetăți, a unui stat, în lupta cu un monstru, reprezentare malefică a regimului matriarhal, ori în crearea unei opere de artă. În acest punct, geniul și eroul devin confrăți.

În sumara schiță psihanalitică recunoaștem unele idei pe care Otto Rank, așa cum mărturisește, și le-a însușit de la înaintașii săi, Artur Schopenhauer și Fr. Nietzsche. Într-o lucrare publicată în franceză, după despărțirea de Freud întîmplată în 1924 (*La volonté du bonheur*, Paris, 1929), Otto Rank, reluînd "trauma nașterii" (*Das Trauma der Geburt* este cartea din 1924 care a dus la cearta sa cu S. Freud), stabilește două tipuri reprezentative de eroi; unul corespunde eului matern și îl are ca model pe Osiris din mitologia egipteană. Acesta este o divinitate chthoniană și se întemeiază pe misterul bobului de grîu și în general pe cultul vegetației. El patronează ritul sîngeros al sacrificiului de sine, rit care se repetă an de an după un scenariu invariabil. Este o cutumă agrariană și calendaristică ce izvorăște dintr-o mentalitate primitivă, incapabilă să evolueze, să introducă ordine în haosul existenței. Fiind obsedați de ideea morții și a post-existenței, egiptenii au inventat unele reprezentări ale preformalului de tip monstruos, cum sînt sfînxul și labirintul, sau și-au imaginat păsări mirifice care fac legătura de unire între viață și moarte.

În opoziție s-ar afla eroii legendelor grecești. Reprezentantii acestora sînt Hercule (Herakles), Theseu, Prometeu, Oedip etc. Numele

diferă, dar aventura eroică are același sens. Toți sînt apollinieni și luptă împotriva informalului, a sfinxului, minotaurului și labirintului pentru a înlătura ordinea maternalului. Spre deosebire de Osiris care repetă într-un ritual unic în formă și semnificație, monoton prin conservatorismul lui sufocant, eroul grec se consumă într-o aventură sau o serie de "munci" grele distincte ca narațiune și sens. De fiecare dată se adaugă un element nou cunoașterii, orizontul înțelegerii se lărgeste, iar grecul, mereu curios și iscoditor, își înfrînge pentru totdeauna teama de sfînx, labirint, minotaur și nu se mai întoarce la vechea mentalitate.

Aventura eroică se mai distinge prin miraculos și senzațional. Aceste fantasmе încep adesea odată cu nașterea. Herakles, cel mai mare dintre eroii greci (a intrat în rîndul nemuritorilor zei pentru "muncile" sale) are o naștere scandaloasă, ceea ce i-a asigurat un destin zbuciumat și tragic. Este fiul, prin adulter, al lui Zeus cu o pămînteană, Alcmena, descendentă din Perseu și Danae. Hera a suportat greu această nouă umilință la care a supus-o Zeus, soțul ei, de aceea i-a păstrat lui Herakles sentimente contrare, de ură și de admirație. Asupra eroului apăsa un păcat care trebuia ispășit prin celebrele "munci" grele, douăsprezece la număr, din cele predictate de destin și de zeii cei mari, la care s-au adăugat multe altele, efectuate din proprie inițiativă. Dintre cele mai cunoscute sînt: aducerea din Infern a monstrului tricefal, Cerberul; uciderea leului din Nemeia; uciderea Hydrei din Lerna, cea investmîntată cu o sută de capete de șerpi; dacă i se tăia unul, creșteau altele două la loc; furtul merelor de aur din Grădina Hesperidelor; vînarea mistrețului din Arcadia și a căprioarei cu picioare de argint și coarne de aur; furtul cingătoarei de castitate a reginei amazoanelor etc. De asemenea, îi însoțește pe argonauți în expediția pentru lîna de aur; îl eliberează pe Prometeu din Caucaz, ucigînd vulturul lui Zeus, care-i ciugulea zilnic ficatul. O altă serie de fapte țin de domeniul civilizator: Herakles îi învață pe grecii din Helada agricultura, viticultura și pomicultura și instituie jocurile olimpice ca festivități culturale, sportive și religioase; el întemeiază cîteva seminții, în afara Greciei, tracii, agatîrșii și sciții, pe care îi învață meșteșugul armelor și, în sfîrșit, înalță celebrele coloane de la Gibraltar destinate să unească Europa cu Africa.

Moartea lui a intrat și ea în memoria mitului, legendei și poeziei. Eminescu o evocă în *Oda* sa: "Jalnic ard de viu chinuit ca Nessus, /Ori ca Hercul înveninat de haina-i". Centaurul Nessus (Nessos) intră în conflict cu Herakles pentru că acesta din urmă dorea s-o ademenească pe Deianeira, soția primului. Darul post-mortem al lui Nessus către Herakles este o cămașă otrăvită. Eroul o îmbracă fără să știe, dar se trezește cuprins de dureri mortale. Ca să scape, un oracol îl sfătuiește să se arunce pe un

rug în flăcări, urmînd calea lui Nessus. Exact în acel moment Hera îl salvează ducîndu-l cu ea în Olimp. Victor Kernbach observă în *Dicționar de mitologie generală* natura neobișnuită "de zeu și de erou, poate ca un simbol de interferență între cele două condiții contrare - cerul și pămîntul (nevînd similitudine, în acest sens, decît cu Ghilgamesh). Stratificarea mitică și fenomenul de sincretism i-au compus o biografie de excepție, cu o genealogie de prim rang: tatăl și totodată străbunicul său este Zeus, deoarece Alcmena care îl născuse de la Zeus, era ea însăși (ca fiică a lui Elektron, fiul lui Perseus născut de Danae de la zeul suprem), strănepoata lui Zeus". Nu-i nimic neobișnuit aici dacă reținem un amănunt: linia paternă este divină, Zeus, și în cazul lui Herakles, și al Alcmenei; linia maternă se asigură prin Danae, o muritoare, fiica regelui Akrisios din Argos; tot dintre pămînteni face parte și Alcmena. Uniunea prin sexualitate a cerului cu pămîntul, pe care o găsim încă din primele versuri ale *Theogoniei* lui Hesiod arată caracterul deschis al mitologiei grecești, în sensul că eroul născut dintr-un zeu și un pămîntean poate deveni, prin fapte, nemuritor. Nici Herakles, nici Ghilgamesh nu sînt excepții: natura compozită a nașterii ori senzațională a morții constituie legi specifice eroului, cum vom arăta în continuare. În altă ordine de idei, eroul își face cunoscută, în chip formal identitatea prin *însemne*, simbolizînd aptitudinile sale aventuriere. Herakles se înfățișa cu o măciucă și cu o platoșă primite în dar de la zeul meșteșugurilor, Hefaistos; sau cu o pelerină dăruită de Atena; de la Hermes primise o sabie, iar de la Apollo un arc. În limbajul figurat și stilizat al artelor însemnele erau considerate succedanee ale eroului. Reprezentarea unuia dintre acestea într-o secvență plastică sugera însăși prezența vie și cunoscută a cuiva.

Spîta lui Theseu urcă, pe linie paternă, pînă la zeul chtonian Eretheus, iar după altă sursă pînă la Poseidon. Linia maternă este și ea prestigioasă oprindu-se la nimfa Pluto. Tatăl eroului se numea Aigeus, iar mama, Aithra, fiica lui Pittheus. Nașterea n-a fost dorită de Aigeus, de aceea a părăsit-o pe Aithra înainte de soroc, punînd la păstrare într-o ascunzătoare spada și sandalele, care vor deveni pentru Theseu simboluri emblematice; cu ele a urcat pe corabia Argos. Printre faptele sale se citează: uciderea taurului din labirintul cretan; participarea la expediția argonauților; prinderea taurului de la Marathon, ce urma să fie sacrificat lui Apollo; războiul cu amazonele; a coborît în Infern cu prietenul său Peirithous, iar în tinerețe a mers la Delphi să se tundă ritualic și "să dea zeului drept ofrandă părul său", după o cutumă chtoniană. Aceste ultime două fapte dezvăluie preocupările inițiatice ale eroului. Ele vor caracteriza o categorie ulterioară de oameni celebri ai Heladei și vor cunoaște o extindere foarte largă. A sfîrșit prin a deveni rege reformator

al Atenei, adică a ridicat cetatea de la o modestă așezare rurală la rang de cetadelă. Împrejurările morții lui nu se cunosc exact. Foarte târziu, mormîntul i-a fost descoperit de un vultur, ceea ce presupune că a intrat sub ocrotirea zeilor. Să reținem și o remarcă a lui Victor Kernbach: "Sînt de presupus mai multe interferențe în structura mitului originar, operate de ambițioasa cultură ateniană, de tip *ionic*, dorindu-și un erou propriu de aceleași dimensiuni ca și modelul *doric* al lui Herakles".

Este posibil ca asemănarea dintre cele două biografii legendare să se datoreze și efectelor unor stilizări cărturărești. S-a obișnuit totdeauna, și la cei vechi și la cei noi, la europeni. Totuși, nu trebuie să exagerăm în privința intervențiilor exterioare, pentru că ieșim din logica *realului legendar*. Cum explicăm aceleași trăsături și la alți eroi de legendă ori de istorie? Iată ce scria Plutarh în *Vieți paralele*: "Se pare că Theseu seamănă în multe privințe cu Romulus: amîndoi, fiind copii nelegitimi și de neam de jos, au avut faima că au purces din zei. Amîndoi au fost războinici și amîndoi - lucrul acesta îl știu cu toții - au avut inteligența îmbinată cu puterea. Unul dintre ei a întemeiat cea mai renumită dintre cetăți - Roma, iar celălalt a strîns Atenele la un loc. Despre amîndoi se spune că au răpit femei. Nici unul dintre ei n-a scăpat de nenorocire în propria lor casă și de o grea pedeapsă a soartei, ci chiar cînd au murit se spune că s-au lovit de dușmănia concetățenilor, dacă este de vreun folos pentru adevăr să amintim istorisirii care par c-au fost născocite într-un chip prea tragic"¹¹.

Aceeași schemă a eroului se păstrează în *naștere, fapte și moarte*, unde își dau întîlnire personaje ilustre pe linia paternă și secundare sau umile pe linie maternă. Tradiția spune că Romulus era nepotul lui Eneas, iar acesta fusese născut din Afrodita, împreună cu muritorul Anhiset. Cu alte cuvinte Eneas descindea, prin Afrodita, după una dintre legende, din Zeus. Mai direct: mama lui Romulus a fost o vesală care s-a unit cu zeul Marte, în templul acestuia. Nașterea gemenilor s-a dovedit și de data aceasta (Theseu) a fi nedorită, semn că îi aștepta o carieră eroică și dramatică; abandonată, au intrat în îngrijirea unui păstor și a unei lupoaice. Asemenea oricărui erou civilizator din cea mai veche generație a epicii, Romulus s-a distins prin fapte de arme și a întemeiat o cetate celebră, Roma. Ca schema să fie completă, și moartea lui se află învăluită în mister: ținea o cuvîntare în fața mulțimii, în stilul lui înflăcărat, cînd un nour strălucitor l-a cuprins și l-a ridicat cu sine. De atunci romanii au început să-l venereze ca pe un zeu care cumulează cultul tradițional al lui Quirinus.

---

¹¹ Plutarh, *Vieți paralele*, I. Studiu introductiv, traducere și note de prof. I. Barbu, București, 1960, p. 16.

Ultima fișă o consacram lui Väinämöinen, personaj din Kalevala finlandeză. Era o zeităte ciudată, stăpîn pe cuvîntul întemeietor și pe cîntare, deci deținea puteri orifice. S-a născut din elemente primordiale, din apa mării, din vînt și din aer (Ilmatar). Faptele sale par mai curînd de natură mistică: coboară într-un ținut infernal numit Tounela și în burta unui monstru, replică a labirintului cretan; ca erou civilizator construiește un instrument muzical înzestrat cu forțe magice; astfel reușește să elibereze soarele și luna dintr-o grotă inaccesibilă, obsesia nordică; sau salvează un ținut de la vraja și molima trimise de o bătrînă vrăjitoare. Spre sfîrșitul vieții cunoaște amărăciunea de a fi înfrînt de un copil mai iscusit decît dînsul. Căci spre deosebire de zei, geniul și eroul nu sînt niciodată fericiți. Episodul amintește de o relatare a lui Lévi-Strauss despre obiceiul vrăjitorilor de pe valea Amazoanelor de a ceda locul tinerilor cînd îi lăsausă puterile; sau de piesa ritualică *Anul Nou și Anul Vechi* ce se joacă în mediile tradiționale românești. Este o lege misterioasă care izvorăște din necesitatea regenerării cosmice, așa cum o întruchipează legenda Regelui Pescar. Motivul "crengii de aur" cunoaște diverse forme de poetizare. Cît despre Väinämöinen, el și-a făcut, ca episod final, o barcă de aramă și a plecat în necunoscut, lăsînd vorbă că se va reîntoarce. De regulă, geniul și eroul nu mor pînă la capăt. Ca și Orfeu, purtătorul de liră, semnul emblematic al lui Väinämöinen era un instrument muzical numit *kantele* cu care se arăta și la petreceri și în aventura eroică.

Vom reține deocamdată că semnul de identitate al eroului este aventura, care cunoaște trei compartimente: *nașterea*, *fapta* și *moartea*. Acestea sînt definatorii și prescriu, mai ales prin naștere, scenariul său existențial. În toate cele patru exemple schițate, nu au lipsit și ne-au permis să înțelegem calitatea morală și dimensiunea destinală a personajului. Panteonul zeiesc este limitat, iar dacă lipsește credința, faptele olimpienilor nu miră, pentru că ei pot orice. Întrucît trăiesc în altă lume, ceea ce fac ține de "dincolo". Nu este mare lucru, pentru Zeus, să pună mîna pe fulger ori să se transforme în ploaie de aur ca s-o violeze pe Danae. Dacă Hermes trage o fugă pînă în Infern și trece nepăsător pe lîngă temutul Cerber, faptul ține de un rafinat protocol olimpien. Pe cine să impresioneze dacă totul se petrece în secret? Alta ni se pare situația lui Herakles: cu puterea lui omenească îl înșfacă pe monstru și-l aduce la vedere, ca lumea să cunoască fapta și s-o depoziteze în memorie. În altă ordine de idei, se poate ca în vreunul dintre cele trei compartimente obligatorii ale schiței biografice să se producă modificări de nuanță: Väinämöinen se naște din elemente chthoniene, spre deosebire de greci care au în ascendența lor divinități diverse, ca și oameni, cum am arătat. Ca urmare, eroii Heladei sînt predominant apollinici (Otto Rank), mai

energici, mai epici; nordicii ne apar mai nebuloși și mai misterici. Iată, am realizat și o mică schiță tipologică. În continuare vom aplica aceleași secvențe și la alte biografii eroice, ca structură stabilă ori variabilă, și vom constata că schița tipologică se va amplifica.

4. Erou și geniu

Cînd grecii vorbesc despre Pitagora, mă refer la istorici și la filozofi, se exprimă în limbaj de legendă. Pentru ei nu există omul Pitagora, cu identitate concretă; n-a fost receptat în acest sens. Este și cazul lui Socrate și a multor altora. Explicația: religia lor este moralistă, de aceea le lipsește sentimentul de devoțiune. Zeii detin monopolul valorilor: binele, adevărul, frumosul, curajul, spiritul justițiar etc. Dacă un muritor dă dovadă de comportamente de același fel, transferul acestuia în clasa celor aleși s-a și făcut. Cînd Platon scria: "divin este Homer", nu era o metaforă, ci o convigere. Se cunoaște fidelitatea lui Herodot față de adevărul istoric, grija lui de a preciza ceea ce e de crezut și ceea ce nu în relatările sale, dar în multe locuri pana îi zboară prea sus iar tonul, din sobru, devine apologetic.

Despre Pitagora se relatează mai multe legende ale nașterii, parte consemnate de scriitori antici, parte inventate chiar de dînsul, pentru a-și afișa o biografie prestigioasă. De la Diogene Laertios aflăm că Pitagora era fiul lui Marmacos (Mnesarchos), negustor de pietre prețioase din Samos și urmaș îndepărtat al lui Ankaios, fondatorul statului samian. Într-un cuvînt, Pitagora provine dintr-o familie de muritori, dar cu genealogie respectată. Cu aceasta am coborît o treaptă mai jos, în direcția umanizării eroului, în raport cu cei din prima categorie care numărau printre înaintași nume divine, uraniene (Zeus) sau chtoniene (nimfe, vestale), ca și nume de pămînteni. Dar prin aceasta nu se schimbă datele problemei; cel mult avem de a face cu o lărgire a spiritului legendar: locul unei divinități este luat de o dinastie umană glorioasă care se distinge prin fapte civilizatoare, de regulă întemeietoare de gîntă, de cetate, de stat, de moravuri. Pe lîngă acestea, îndeosebi în ceea ce îl privește pe Pitagora: "Încă de tînr era așa de dornic de învățatură încît își părăsi țara și se iniție în toate misteriile și riturile, nu numai ale Greciei, ci și ale altor țări străine"¹². Această precocitate anunțată ca fapt neobișnuit și senzational, prevestește o personalitate de tip genial. La greci, asocierea geniului cu eroul era un fapt firesc: "Tot cerul e plin de suflete numite genii sau eroi, scrie același Diogene Laertios, care trimite oamenilor visurile și semnele de boală și de sănătate, și nu numai oamenilor, ci și oilor și tuturor vitelor" (*op. cit.*, p. 403). Sensul comun

---

¹² Diogene Laertios, *op. cit.*, p. 396.

pentru cei doi termeni este de *genius loci* care poate fi reprezentat de un spirit, de un totem, strămoș, zeu sau un voievod întemeietor. În același sens se dădeau denumirile: Zeus Cronidul, Apollo din Belvedere, Venus din Milo (la latini), Dionyssos din Halicarnas, Pitagora din Samos, Dionisie Areopagitul etc.

O altă legendă, care cumulează mai multe variante, lansează presupunerea unei nașteri miraculoase. Ea are două părți distincte, după cum urmează: negustorul Mnesarchos merge la Delphi pentru a consulta oracolul în vederea unei călătorii de afaceri în Siria; o ia și pe soția sa Pythais sau Parthenis. Până aici deducem că părinții lui Pitagora sînt muritori. În continuare: Pythia, "fără a fi întrebată", îl anunță pe Mnesarchos că soția sa poartă sarcină; ea va naște un fiu de o frumusețe și înțelepciune fără seamăn și va aduce multă bucurie geniului uman. Cum a reactionat Mnesarchos la această veste cu totul neașteptată nu știm, probabil asemenea tîmplarului Iosif din Nazaret; Pythais era fecioară. Preoteasa "știa" că Apollo coborîse umbra sa asupra celei mai frumoase fete din Samos, Pythais (Pythia-Pythais). Această a doua parte a legendei este preluată de un comparatist modern într-o carte consacrată lui Pitagora și transformată într-un principiu care unește o categorie întreagă de eroi și reformatori religioși: Pitagora, Moise, Isis, Osiris, Iisus: "De la Apollonias la Iamblicos, completați cu Alexandru și Philostrate, putem cunoaște deci o legendă despre procreația umană luînd parte un suflet muritor și un suflu divin care face să coboare pe pămînt o ființă celestă"¹³. Pitagora însuși se credea fiul lui Hermes și al Eupollomenei; purta numele Aithalides în prima încarnare. Zeul-tată l-a sfătuit să-i ceară orice în afară de nemurire. Aithalides-Pitagora a obținut memorie veșnică, cu alte cuvinte, puterea de a păstra în viață și în moarte amintirea celor ce i s-au întîmplat. Eroul povestea cunoscuților că atunci cînd se numea Aithalides s-a aflat pe corabia argonauților și îndeplinea rolul de crainic. După 216 ani, cît dura ciclul unei singure întrupări hărăzite lui, a transmigrat în ființa lui Euphorbos, a participat l-a războiul troian și a fost rănit de Menelaos; sufletul își continua reîncarnarea în Hermotimos și apoi în Pyrrhos, simplu pescar, "care-și amintea și el de toate, cum a fost mai întîi Aithalides, pe urmă Euphorbos, pe urmă Hermotimos și pe urmă Pyrrhos. După moartea lui Pyrrhos, el deveni Pitagora, care-și amintea toate faptele menționate"¹⁴.

Pitagora făcea parte din cei "șapte înțelepți" ai Heladei, deci natura faptelor sale ca erou și geniu trebuie privită dintr-o astfel de perspectivă. Pentru același titlu de onoare Thales a primit în dar de la

---

¹³ Isidore Lévy, *La légende de Pythagora*, Paris, 1927, p. 10.

¹⁴ Diogene Laertios, *op. cit.*

Hefaistos un trepied de aur, ca simbol emblematic. Înțelepții erau personalități complexe sub raport destinal, și complete în privința cunoașterii, de aceea adesea se asemănau cu zeii. După ce olimpienii întemeiaseră artele, filozofia, morala, științele (Apollo, Pallas Athena), ceea ce ține de domeniul mitului, venise rîndul oamenilor să le redescopere pe cont propriu, fapt ce aparține legendei. Dar ei nu se afirmau în sens apollinian, cel puțin pînă în epoca lui Platon și a lui Aristotel, autori care-i priveau cu scepticism, ci pe calea inițiatică a misterelor. De aceea frecventau intens centrele de cult, întemeiau societăți secrete, se întrețineau cu astrologi, terapeuți, vrăjitori, "înțelepți" și aceștia, și făceau călătorii în subterane. Între "muncile" lui Hercule și "faptele" lui Pitagora diferența este că accentul se deplasează de la vitejesc și fizic la vitejesc și spiritual. Dacă eroi ca primul întemeiau cetăți și semintii, înțelepții înființau școli unde puneau bazele unor învățături noi. Pitagora și-ar fi ținut prelegerile sub acoperișul unui "templu al muzelor din Crotona, într-o incintă înconjurată de statuile celor 9 Muze, avînd la mijloc statuia zeiței focului sacru, Hestia, cu mîna arătînd cerul" (Victor Kernbach, *op. cit.*). Călătoriile eroului sînt tot atîtea încercări îndrăznețe pentru eliberarea spiritului. Două dintre ele ni se par mai semnificative pentru definirea acestui tip de personaje. Ajutat de mistagogii Dactyli de pe muntele Ida, care l-au purificat cu ajutorul pietrelor rezultate din focul ceresc al trăsnetelor, a coborît în subterană, unde a rămas un număr prescris de zile și a adus ofrande lui Zeus; o preoteasă delfică, Temistoclea, l-a sfătuit cum să ajungă în Hades. Acolo a văzut sufletul lui Hesiod și Homer chinuite pentru că nu i-au respectat pe zei. Asemenea călătorii au un sens nou și simbolic: uciderea monstrului interior și a fricii de moarte, amintind de cura extatică de tip șamanic. Altă dată a coborît într-o subterană special amenajată, cu intenția de a reveni la suprafață mai rîzuiu, pentru a dovedi concetățenilor săi, nemuirea. Dacă este să dăm crezare lui Herodot: "ci socotesc să fie cu mult mai vechi Zamolxis decît Pitagora"¹⁵, înseamnă că motivul coborîrii, prezent la amîndoi, pentru a sonda nemuirea este un *topoi* cu valoare mai generală și că trebuie să corectăm impresia despre influența grecului asupra dacului, cum figurează în diferite manuale.

Și despre moartea lui Pitagora se rețin mai multe legende. Ca și cele despre naștere, nici acestea nu sînt variante pe marginea unui adevăr legendar unic, ci se contrazic între ele, pentru ca ceea ce se relatează să se afle în dispersie, nu să se adune. Le găsim la Diogene Laertios. După o

---

¹⁵ Herodot, *Istoriei*, I. Ediție îngrijită de Liviu Onu și Lucia Șapcalu. Prefată, studiu filologic, note, glosar de Liviu Onu. Indice de Lucia Șapcalu, București, 1984, p. 221.

sursă eroul și-ar fi dorit moartea: s-a retras în templul muzelor de la Metapont unde a stat patruzeci de zile fără hrană. După alta a fost asasinat în fața unui lan de grâu, pentru că participase la un complot local din Crotona. Le-am selectat doar pe acestea pentru că ni se par mai plauzibile și corespund adevărului legendar căruia îi slujesc. Ele se contrazic în aparență, adică în formă de expunere, dar sensul le unește. Pitagora s-a retras în templul Demetrei, divinitate agrariană și ocrotitoare a lanurilor. El ar fi scăpat de urmăritori, ne spune legenda, dacă și-ar fi scurtat calea fugind prin lan. A preferat să fie prins și ucis, pentru că, afirma adesea, fiecare bob ascunde viața unui om; a călca în acest fel, înseamnă a omorî. Credința și fapta l-au făcut să n-o mînie pe Demetra, al cărei adept și era. Ambiguitatea se dovedește uneori productivă. Din perspectiva psihologiei mulțimii se lasă speranța că eroul n-a murit; el a fost salvat de zeiță și urmează să se întoarcă. Am înfățișat această licărire de speranță și în legătură cu biografia lui Väinämöinen. Când Mircea Eliade afirma că moartea năpraznică și prematură este creatoare, s-a exprimat destul de vag, ori, în cel mai bun caz, s-a limitat la un număr restrîns de personaje, de tipul Meșterului Manole. Totdeauna moartea eroului, tînăr sau bătrîn (de altfel nu are vîrstă) este urmată de speranță: cu certitudine se va întoarce după un timp, el sau altcineva pentru continuarea operei. Iată de ce legenda pune accent pe *nașterea, faptele și moartea* eroului. Textele care se abat de la această regulă rămîn fără relevanță.

5. Legendă și istorie

Exemplele care urmează nu respectă integral cele trei secvențe biografice consacrate. Eroul aderă fie la legendă, fie la istorie sau la amîndouă deodată, indiferent dacă este vorba de un personaj identificabil, asemenea lui Alexandru cel Mare ori de altul fictiv, ca Regele Arthur, din ciclul Mesei Rotunde. Ne referim la varianta prelucrată în proză a Macedoneanului. În romanul popular care-i poartă numele există în stilizarea lui Mihail Sadoveanu un capitol de început cu titlul *Nașterea și copilăria lui Alexandru*, în care citim: "Un vultur zburînd pe deasupra lui Filip în momentul în care Olimpiada năștea, a lăsat un ou în poala regelui. Din el a ieșit un pui de șarpe și a început să înconjoare oul. Când șarpele a vrut să intre iarăși în ou, a murit.

Aristoteletălmăcește acest semn:
oul, lumea - șarpele, Alexandru."

Vulturul este un mesaj ceresc reprezentîndu-i pe zeii solari, și la greci și la iranieni; iar conflictul dintre vultur și șarpe, deci dintre cer și pămînt se cunoaște încă de la sumerieni. Este vorba de narațiunea mitică *Enuma-eliș*, păstrată pe plăcuțe de lut. Același conflict, respectînd

scenariul străvechi, îl întâlnim și într-o baladă fantastică românească intitulată *Domnul Chipor-crai*. Faptul că la nașterea împăratului se înfruntă simbolurile fundamentale prevestește apariția unei personalități care va produce modificări spectaculoase în ordnea cosmică, așa cum a profetit și Pythia în privința lui Pitagora. Decriptarea lui Aristotel trebuie acceptată: șarpele va cuprinde lumea (lumea în înțelesul de atunci), dar va avea un sfârșit prematur și dramatic, asemenea oricărui erou, adăugăm noi. Criptograma prescria *ab initio* întreaga existență a eroului. Cele două puteri cosmice, soarele și pământul, îi dau dezlegarea să cucerească lumea toată. Alexandru și-a însușit cu întreaga ființă acest mesaj secret, de viață și de moarte. Se știe din datele istoriei concrete că dorea îndârjit să obțină coroana de împărat al împăraților și să devină stăpîn unic peste cele patru zări; nu din vanitate ori cruzime, cum se ambiționau împărații persani, Darie îndeosebi (Alexandru după fiecare victorie, scrie în roman îi ospăta pe învinși, nu-i trecea prin sabie); ci pentru a armoniza lumea în spirit grecesc și a o aduce la civilizație. Iată cum legenda, prin simbolistica nașterii, deocamdată, se alătură istoriei, o face mai recurentă. În aceasta constă credibilitatea ei și mai puțin în mimarea documentelor. Nașterea lui Alexandru mai are un substrat, pe care ni-l dezvăluie tot romanul popular. Tatăl lui nu este, de fapt, cunoscutul rege macedonean, Filip, ci un vrăjitor egiptean, pe nume Netinav, care într-o existență anterioară fusese împărat în țara sa. El s-a reîncarnat din propria voință pentru a se răzbuna pe rege. Vrăjitorul a fost totodată și unul dintre dascălii lui Alexandru. Aristotel îl instruia pe viitorul împărat ziua, iar celălalt, noaptea. Dubla structură a personalității era necesară unui cuceritor al întregului lumii; trebuia să cunoască ceea ce se petrece "la vedere" și ceea ce se afla ascuns, ce-i venea dinspre cer, dar și dinspre pământ. Aristotel fără să știe de episodul cu Netinav, a semnalat preponderența chthoniană în deciptare, pentru că l-a recunoscut în șarpe, nu în vultur.

Simbolurile arhetipale au marea calitate de a permite dezlegarea semantică; mai au alta și mai relevantă, și anume înfățișarea lor sferică, deschisă, fapt ce conduce la un set convergent de înțelesuri. Scopul acestei tehnici interpretative nu constă în eliminarea altui demers (dacă nu a căzut în eroare evidentă), ci găsirea unui culoar paralel care să se oprească la rezultate transparente cu investigații asemănătoare. În ceea ce ne privește, putem propune următoarea explicație la hierofania vultur - șarpe: apariția vulturului la nașterea lui Alexandru însemna o amenințare iraniană. Grecii puteau să opună simbolului respectiv unul asemănător, vulturul lui Zeus. N-au făcut-o din două motive: vulturul lui Zeus era un adjuvant personal și nu și-a asumat niciodată răspunderea războiului, ca la asiatici; apoi nu este în spiritul arhetipologiei să se opună reprezentări de

aceiași fel. Ele mai curînd se unesc, însă nu se disociază, pentru că fac parte din aceeași familie (Gilbert Durand). A fost pregătit șarpele, adversarul consacrat al vulturului. Aristotel a preferat relația șarpe-ou, și nu greșit. Nu trebuie neglijată nici cealaltă, șarpe- vultur. Lui Alexandru, întrucît fusese selectat prin simbolismul nașterii, trebuie să i se dea o educație nu numai aristotelică, ci, mai ales misterică, foarte îndrăgită de grecii din toate straturile de cultură. Șarpelui i se cuvenea să cucerească lumea, să înconjoare pămîntul (oul); era domeniul lui. Ca să continuăm în sensul lui Otto Rank (de data aceasta): și-a găsit o femeie, ceea ce a însemnat pentru erou fie moartea, fie pierderea identității. Istoricii ne spun că Alexandru și-a aflat moartea după ce s-a scăldat în apa rece a unui rîu. O fi adevărat, n-o fi, însă ni se pare o explicație naivă și nerelevantă. Legenda este mai generoasă. Ea îl menține în apoteoză pe erou chiar și în moarte.

Ajutat de vrăjitorul Merlin, regele Uter de Bretagnia își schimbă înfățișarea și o seduce pe soția celui mai bun camarad de arme. Astfel se naște Regele legendar Arthur, șeful fratriciei cavalerilor Mesei Rotunde. Un adulter obișnuit, am spune noi astăzi. Dar în condițiile de atunci întîmplarea trebuia să capete altă semnificație, căci Merlin făcuse cu regele o tranzacție și avea planuri mari cu bastardul ce urma să se nască. Și nașterea vrăjitorului Merlin a fost răsunătoare: mama lui era o vestală, iar tatăl, un silf, poate un demon. Cînd începe povestea Regelui Arthur număra deja cîteva sute de ani și se purta ca un *genius loci*. Știa unde erau îngropate comorile, strămoșii, și cum să învingă spiritele adverse. Un rege dorea să ridice o cetate pe un loc inaccesibil; însă ca în *Legenda Meșterului Manole*, ceea ce se construia ziua, noaptea se surpa. Merlin care era profet, filozof, poet și vrăjitor, deci cumula toate funcțiile misterice, cunoștea motivul: în subterană dormeau doi șerpi vrăjiți, unul alb și altul roșu, gata să stîrnească un război fratricid. Cu ocazia unei ceremonii în onoarea eroilor căzuți în bătălie, vrăjitorul a făcut să apară pe cer un dragon de foc; scotea pe gură două flăcări, una îndreptată spre nord, alta spre răsărit, semn că regatul trebuia extins în acele direcții. Regele Utar, tatăl lui Arthur, la sfatul vrăjitorului atotștiutor, a confecționat doi dragoni de aur, unul pentru a fi purtat înaintea oștirii, celălalt ca emblemă personală. Este o legendă heraldică.

Cu Arthur începe un alt tip de eroism și o nouă lege morală. El își anunță apariția în public într-un chip senzațional: în zorii zilei de început de an, cînd mulțimea ieșea din catedrală, o sabie stătea rezemată de marele portal. Pe garda ei scria: "Celui care mă va trage / Întru Iisus Christos va fi rege". Sabia purta denumirea Caliburn și reprezintă un topoi în emblematismul eroului, ca arcul (Ulise), ghioaga (Herakles), praștia

(David) etc. Faptele sale, ca și ale tuturor cavalerilor misterioși ai Mesei Rotunde, au fost puse în slujba lui Iisus Hristos, potrivit legământului de pe garda sabiei Caliburn. Mai precis: orice ajutor acordat cu generozitate cuiva aflat la grea încercare însemna un pas spre găsirea Graalului, vasul sfânt din care i s-a dat Mîntuitorului să bea oțet, înainte de a rosti "Săvîrșitu-s-a", sus, pe Golgota. Între eroii antici și cei ai Mesei Rotunde, ori din epica francezo-spaniolă există o mare deosebire de comportament cavaleresc. Primii sînt violenți, imorali (Heracle, Theseu) și au accese de nebunie (Heracle, Ajax). Ceilalți instituie un cod al onoarei. Ei jură credință regelui sau lui Iisus, luptă în sprijinul valorilor morale și se sacrifică pentru demnitatea lor proprie.

Într-o altă categorie de texte, iar numărul lor se dovedește a fi improbabil, legenda se retrage în fața istoriei; se poate vorbi de istorie literaturizată. Asemenea piese istoriate au prilejuit cunoscuta controversă privind așa-zisa autenticitate a epicii folclorice; ca să nu mai vorbim de geneză ori de centre de influență. Schema călăuzitoare pe care am utilizat-o pînă aici, *naștere - fapte - moarte*, nu-și mai găsește locul decît foarte vag. Nici în cazul ciclului arthurian, cum s-a văzut, nu are aplicabilitate deplină. Totuși, există cîteva elemente care arată în ce punct se interferează, nu mai mult, legenda cu istoria. Unii specialiști francezi (G. Paris și Joseph Bédier) au constatat că împăratul Carol cel Mare a pătruns în conștiința generațiilor în chip bifrons, ca Ianus cu două fețe. Varianta literaturizată o copie pe cea concretă. Pe ici pe colo însă pot fi semnalate anumite "abateri". Abia acestea prezintă un oarecare interes pentru cultură și pentru istoria mentalităților. Personalitățile geniale din istorie, adică eroii, acoperă, sentimental, întindere mai mare de timp decît biografia consemnată calendaristic. Asupra lor sînt transferate fapte care aparțin, în realitate, unor personaje de rang inferior; "Gloria lui Carol cel Mare, scrie Gaston Paris, noi am remarcat-o deja, eclipsa și în același timp o absorbea pe cea a tuturor predecesorilor săi. Tatăl său, Pépin, e singurul rămas viu în memoria populară; Carol Martel însuși nu se prea menține în tradiții. Poemele ce se cunosc sînt de fapt stranii în ciclul carolingian; ele nu se potrivesc decît de departe, prin aluzii de mîna a doua și chiar le contrazic implicit"¹⁶. După o legendă, Carol cel Mare ar fi întemeietorul bisericii Grossmunster din Zürich. În realitate aceasta datează din secolul al XIII-lea (aproximativ cinci sute de ani după Carol cel Mare) și se datorează lui Carol cel Gros.

În acest excurs pe noi ne interesează soarta modelelor, transgresiunea lor peste veacuri. Asemenea lui Arthur, eroul fictiv, și

---

¹⁶ Gaston Paris, *Histoire poétique de Charlemagne*, Paris, 1905, p. 217.

Carol cel Mare, personalitate istorică precis conturată documentaristic, a fost reținut de memoria colectivă și de tradiția scrisă literaturizantă, ca întemeietor de cetate ori de biserică, linia caracterologică ce-i unește pe eroii din antichitatea cea mai adâncă pînă astăzi. Și tot asemenea Regelui Arthur, dar pe alt postament moral, Carol cel Mare a purtat războaie pentru apărarea creștinătății, deci s-a făcut exponentul unui ideal de cultură și de civilizație, împotriva păgînatății demolatoare.

Ștefan cel Mare se înscrie și el în această familie de eroi ai istoriei. Semnele sale de identitate, în spiritul legendei și al schemei convenite sînt destul de numeroase, și tocmai de aceea se explică nelimitata simpatie populară. În primul rînd face parte din lanțul unei întinse genealogii prestigioase. Acest lucru i-a dat încrederea că aparține unei categorii de oameni aleși, cu răspundere izbăvitoare pentru oamenii săi. Două categorii de fapte l-au impus în conștiința generațiilor, ambele ținînd, după tradiție, de comportamentul eroic: întemeiere de cetăți și de biserici și lupta pentru apărarea creștinătății, ceea ce i-a adus recunoașterea din partea celei mai autorizate instituții a epocii, de "atlet întru Hristos". Sînt și alți domnitori care au înălțat biserici, unele poate mai frumoase. Dar, vorba lui G. Paris, conștiința populară îl selectează pe unul singur, și nu la întîmplare, drept "adevăratul" întemeietor. De aceea "se știe" că nu există localitate din țară unde Ștefan să nu fi clădit o biserică ori să nu fi trecut cu vreun război sau cu treburi gospodărești. Este o credință destinată să pună în lumină și altă dimensiune a eroului, aceea de *genius loci*. Legendele ni-l înfățișează ca pe un duh al pămîntului, în veșnică agitație; de unde speranța că moartea nu l-a doborât definitiv. "Se știe" că se va întoarce.

Sperăm să fi adus unele clarificări în privința legendelor. O nouă lectură a lor în contemporaneitate nu poate fi decît benefică. Prea multe confuzii și locuri comune în chip automat, iar faptul nu trebuie să ne mai mulțumească. Să ne decidem asupra unui lucru: nu orice text care circulă în oralitate evocîndu-l pe domnitorul de la Putna poate fi considerat legendă. Acolo unde ni se spune că Ștefan avea un arc moștenit din strămoși, pe care numai el singur era în stare să-l mînuiască, putem fi siguri că nu greșim: arcul (Ulise), ghioaga (Heracle), sabia (Arthur), paloșul (Mihai Viteazul) au fost însemnele dintotdeauna ale eroului. Dar dacă ni se relatează despre cine știe ce invazie tătară, fie ea oricît de sîngeroasă, ca să ne impresioneze, despre pedepsirea vreunui trădător sau vreo escapadă pe la Cotnari, asemenea documente trebuie repartizate la locul de cuviință, după interesul pe care îl prezintă: la arhiva istoricului, la biblioteca filologului sau la magazia cu maculatură.

LA LEGENDE - L'AUTRE VISAGE DU MYTHE

Résumé

La folkloristique traditionnelle traite la légende de manière classique, c'est-à-dire selon l'esprit de séparation des genres et des espèces. De la sorte, la base culturelle qui constituait l'ensemble naturel des formes sensibles était négligée et les catégories de l'art ne trouvaient pas leur place dans la topographie de la tradition: le conte de fée - séparé du mythe et de la légende, l'anecdote - une forme humoristique et rien de plus, la lyrique - une invention libre, intimiste, le Noël - une modalité de propagande religieuse.

Ce travail plaide pour l'unité de vision et de "conscience mythique" de toutes les catégories de la culture et de l'art traditionnel, surtout celle du mythe et de la légende. La base de cette unité est constituée par l'universalité des archétypes, expression de l'inconscient collectif. C'est ainsi qu'on explique la circulation libre des mêmes motifs ou mythologèmes, aussi bien dans le mythe que dans la légende, parfois dans la lyrique ou dans l'incantation. C'est la conduite héroïque compte toujours, d'Héraclé jusqu'à Thésée, de Charles le Grand jusqu'à Étienne le Grand. Les formes poétiques, c'est-à-dire celles qui différencient une espèce d'une autre, sont variables, mais les archétypes restent toujours les mêmes.